

ТРАНСФЕР УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ 1944–1946 рр. У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛАХ

Розкрито новітню історіографію та джерела дослідження українсько-польського трансферу населення 1944-1946 рр. Подано стислий огляд основних положень документів, якими регулювався обмін населенням і показано розбіжності між обіцяними правами й реальним станом справ.

Ключові слова: українці, поляки, Люблінська угода, трансфер, історіографія.

Раскрыто новейшую историографию и источники исследования украинско-польского трансфера населения 1944-1946 гг. Содержится краткий обзор основных документов, которыми регулировался трансфер населения и показаны различия между обещанными правами и реальным положением дел.

Ключевые слова: украинцы, поляки, Люблинское соглашение, трансфер, историография.

Reveals the latest historiography and sources of research of Ukrainian-Polish population transfers 1944-1946. Filed a brief overview of the main provisions of the documents that regulated population exchange and shows the differences between the promised rights and the real state of affairs.

Nowadays, there are still many unexplored and obscure pages of the history of relations between Ukraine and Poland, Ukrainian and Polish nations. These include, in particular, the migration of Ukrainian and Polish population in the years 1944-1946 with the collapse of the so-called world socialist system, Ukraine gained its independence need comprehensive study of this issue is not lost its relevance.

The main objectives of this publication is the coverage of the Ukrainian-Polish population transfers in the 1944-1946, the main achievements and prospects of research problems, analysis of written sources that reveal new aspects of relocation.

Lawful execution of the relocation process has Lublin agreement dated September 9, 1944. Formally, the evacuation had to be voluntary and therefore coercion could be applied either directly or indirectly. The desire to move could express both orally and in writing.

Attention is taken primarily scientific achievements of scientists, whose opinion is crucial in the treatment of problems of the Ukrainian-Polish relations. Ivan Bilas, I. Ilyushin, V. Kitsak, V. Sergiychuk the Ukrainian side churned E. H. Motyka, A. Sova and other Polish authors facing scientists, whose position deserves respect.

So, now in the scientific circulation has many informative articles and published documents on the issue of transfer of Ukrainian and Polish population in the years 1944-1946 according to Ukrainian and Polish authors often differ, but each has its foundation, sometimes depending on national or political affiliation of the author sometimes limited range of used documents or even preconceived goal or chosen coordinate system research. Valuable and convincing are those conclusions are based on the diverse sources, archives and research scientists in Ukraine, Poland and in Russia and other neighbouring countries in Europe. Significant intensification historiography problems caused by changes in the use of sources, and therefore of paramount importance will continue opening and involvement in research of new documents, especially in the past inaccessible archives. On the one hand, this position rally scientists contribute knowledge of historical processes and phenomena, on the other hand, formed a field for fruitful scientific discussions and progress of historical science.

Keywords: Ukrainian, polish, Lublin agreement, transfer, historiography.

У наш час залишається ще багато польського народів. До них можна віднести, невивчених та маловідомих сторінок з історії зокрема, переселення українського та відносин України та Польщі, українського та польського населення у 1944-1946 рр. Із

розпадом т.зв. світової системи соціалізму, здобуттям Україною незалежності потреба різнобічного вивчення цього питання не втрачала своєї актуальності.

Основним завданнями цієї публікації є висвітлення перебігу українсько-польського трансферу населення у 1944-1946 рр., основних здобутків і перспектив дослідження проблеми, аналіз писемних джерел, які розкривають нові аспекти переселення.

Згідно умов Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. договірні сторони зобов'язалися переселити всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, які проживали в Хелмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському Ярославському, Перемишльському, Лісковському, Замостінському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі, на територію України, а поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р. і проживали в західних областях УРСР – на територію Польщі. Евакуації підлягали лише ті особи, які виявили бажання переселитися і щодо прийняття яких є взаємна згода Уряду Української РСР і Польського Комітету Національного Визволення.

Формально евакуація мала бути добровільною і тому примус не міг бути застосований ні прямо, ні опосередковано. Бажання переселитися можна було висловити як усно, так і письмово.

Уряд УРСР заявив, що евакуйовані будуть розселені згідно з їхнім бажанням в колгоспах, або наділені землею для ведення особистого господарства в розмірах не менших, ніж ті, якими вони користувались до евакуації, але не більше 15 га на одне господарство. Селяни, які до переселення не мали землі, в разі їх бажання, мали наділятися землею на загальних підставах. Для переселенців-поляків були встановлені такі ж умови наділення землею [1].

Частина переселенців, яка втратила своє майно у зв'язку з військовими діями, сприйняла таку можливість переселитися позитивно. На це рішення впливало кілька моментів: звільнення на два роки від

державних податків і страхових платежів з часу поселення на новому місці, надання позики в розмірі 5 000 карбованців-злотих на одну сім'ю з погашенням її протягом 5 років. Ця позика не була безкоштовною, виплачувати потрібно було рівними частками, починаючи через рік після переселення. Слід зазначити, що на відміну від Угоди від 9 вересня 1944 р. в інструкції про виконання Угоди від 21 вересня 1944 р. передбачено уже отримання коштів під 3 % річних [2, арк. 3зв.].

Третій розділ таємної інструкції дозволяв селянам усі свої посіви, худобу, майно, сіно та інші товари здати на державні заготівельні пункти. Це все мало оформлятися відповідними обмінними квитанціями з зазначенням суми за здану продукцію, але без фактичної оплати. Згодом ці обмінні квитанції обмінювались на акти-накладні, які дозволяли після поселення на новому місці отримати здані продукти та худобу [3, арк. 3зв.-4зв.]. Хоча траплялися випадки зловживань переселенцями своїми правами. Наприклад, у селі Рубніца, гміна Майдан Сопецький, евакуйовані позривали дахи, познімали кухонні плити та повибивали шибки у вікнах. Були масові випадки вивезення евакуйованими з собою вікон зі склом і плит кухонних. Також траплялися численні випадки, коли особи, які заявили про бажання виїхати, після складання опису майна продавали все рухоме майно, включене в опис і оцінене [4, арк. 51].

Отже, після здачі майна, оформлення усіх необхідних документів, взявши з собою дозволену кількість речей, переселенці вирушали у подорож спочатку до станцій залізничного транспорту, а згодом і поїздами. Під час евакуації населення піддавалося грабежам на всіх етапах своєї мандрівки. Наприклад, більшість українського населення, яка виїхала з Польщі в Тернопільську область у жовтні 1945 р., діставалася місця призначення здебільшого без жодного майна і навіть без документів, багато хто не мав навіть одягу і взуття. Відсутність документів означала, що здане зерно не буде повернуте, компенсації не виплачені.

Понад половина прибулих 25 і 26 вересня 1945 р. з району Сянок в Тернопільську область п'ятьма ешелонами 400 сімей українського населення не мали ніяких документів про здане ними майно і посіви, третина прибувала з коровами, а менш ніж кожен четвертий з кіньми. При бесіді з ними уповноважених по розселенню переселенці заявляли, що у них місцевою польською владою було відібрано увесь урожай, велика рогата худоба і коні, а їм під силою зброї було запропоновано пішки піти на найближчу залізничну станцію.

Прибуле українське населення з Польщі розповідало про наступні факти: *«Я з сім'єю їхав на станцію, по дорозі мене зустрів польський поліцейський, який забрав у мене останнього коня, а інший почав віднімати корову, яку услід вела моя дружина і 9-літній син і коли син почав гнати корову, поліцейський вистрілив з рушниці і убив його, і ось я приїхав в тому, в чому стою».*

Прибулі з району Сянок М. Хомишек і А. Богуш розповідали: *«В село зайшли польські солдати, зігнали усіх в селі на збори і запропонували за дві години вибратися з села, самі стояли і спостерігали, ні великої рогатої худоби, ні коней, а також з квартир, окрім носильних речей не дозволяли брати, усі громадяни цього села пішки йшли більше 50 км до залізничної станції»* [5, арк. 285-286].

У новітній історіографії долю українського та польського населення прагнули розкрити як українські, так і польські науковці. В результаті виявилися чіткі відмінності у тлумаченні одних і тих же подій. Виняток становлять праці доби СРСР, оскільки тоді в країнах соціалістичного табору домінували комуністичні ідеї, що знаходило своє відображення у всіх сферах їхньої життєдіяльності.

Дослідження теми переселення 1944-1946 рр. розпочали українські вчені діаспори. Але так як вільного доступу до фондів радянських архівів не було, то і не було можливості здійснити комплексне дослідження. Тому у світ почали виходити невеликі статті присвячені спогадам очевидців [6, с. 33-50]. Основне завдання частини цих невеликих

статей було у тому, щоб привернути увагу світової громадськості до питання трансферу населення. В подальших працях розглядалася тяжке становище українців при виселенні з Польщі [7].

Одним із перших, хто зробив бібліографічний огляд теми трансферу, був М. Трухан. Він акцентував увагу на насильницькому переселенні українців з Польщі [8]. Натомість Є. Пастернак у своїй монографії показав акції загонів УПА, спрямовані на припинення примусового переселення українців з території Польщі [9].

Значний внесок у вивчення теми трансферу населення внесли сучасні польські дослідники.

Євген Місило у своїх працях подав докладну періодизацію переселення, спростував твердження про його «добровільність», подав своє бачення різниці між трансфером польського та українського населення від переселення інших народів. На його думку, це полягало насамперед у жорстокості проведення переселення [10; 11].

Гжегож Мотика та Рафал Внук у своїй спільній праці поставили наголос на боротьбі між УПА та АК-WiN, торкнулися проблеми спільних дій Армії Крайової та УПА проти переселення українського населення із Закерзоння [12].

Андрій Леон Сова, висвітлив причини, перебіг трансферу населення та показав взаємовідносини поляків та українців [13].

Праці Христини Керстен вирізняються тим, що вона наголошує на добровільності українсько-польського трансферу населення, а проявлений примус вона визначала його як суб'єктивне сприйняття трансферу самими переселенцями [14; 15].

В Україні якісно нові дослідження теми трансферу населення стали з'являтися після розпаду СРСР та здобуттям Україною незалежності. Стислий огляд суспільно-культурного життя переселенців на території УРСР та Польщі здійснили І. Красовський та Д. Солинка. На їхню думку, основною причиною переїзду населення став терор стосовно осіб, які підлягали переселенню [16]. В наступних працях велась спроба показати життя в період примусового виселення українського населення [17].

Трансфер населення як складову політичних репресій розкрив І. Білас. Його перша частина праці «Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953» присвячена правовому аналізу Угоди від 9 вересня 1944 р. [18].

Вагомим є внесок у дослідження питань трансферу українців та поляків низки інших українських учених.

О. Буцко у своїй монографії «Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов» проаналізувала міжнародно-правові підстави проведення евакуації, її масштаби, напрямки руху груп переселенців в Україні, описала матеріально-побутові умови проживання, в яких опинилися переселенці у східних областях України [19].

В. Сергійчук широко висвітлив національно-визвольний рух за незалежність України, пробудження національної свідомості жителів Закарпаття [20; 21; 22; 23].

О. Калакура дійшов до висновку, що більшість поляків були примусово депортовані до Польщі, зазнали великої кривди, а чимало з них опинилися у сталінських концтаборах за так звану контрреволюційну й антирадянську діяльність [24, с. 346].

І. Цепенда у праці «Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз» показав політику комуністичних урядів СРСР і Польщі щодо українського та польського населення, а також механізми вирішення міжетнічного протистояння. Автор обґрунтував періодизацію репатріаційно-депортаційних акцій, розкрив їх правову базу в контексті радянських геополітичних інтересів післявоєнного устрою Європи. Важливим став аналіз депортаційних акцій з точки зору їх впливу на духовну і етноконфесійну ситуацію в українському і польському суспільствах [25]. У 2010 році вийшла стаття І. Цепенди «Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944-1946 років». Автор узагальнив творчі здобутки вітчизняних, діаспорних та польських науковців з проблеми українсько-польського переселення, звернувши особливу увагу на дискусійні проблеми періодизації, понятійного апарату та окремих етапів переселення [26, с. 292-296].

Т. Пронь у своїх працях виокремила передумови прийняття рішення щодо обміну населенням між СРСР і Польщею та процес «евакуації» [27, с. 57-62], розглянула владно-політичні та моральні чинники прийняття Радянським Союзом рішення про обмін населенням у 1944-1946 рр. [28, с. 132–136].

В. Кіцак дослідив суспільно-політичні причини проведення переселення, соціально-психологічну адаптацію, житлове облаштування переселенців та наділення їх землею [29; 30; 31; 32; 33].

С. Ткачов обґрунтував використання терміну «трансфер» для охарактеризування процесу взаємного переселення українського та польського населення у 1944-1946 рр. [34].

До цього переліку можна віднести збірники наукових праць та опубліковані матеріали міжнародних конференцій, у яких міститься чимало студій молодих науковців та наукові статті осіб, авторитет яких уже закріпився серед наукового співтовариства. Так, у 2007 році вийшла збірка матеріалів «Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість», випуск присвячений депортаціям 1944-1951 рр. У збірнику містяться матеріали, які дають можливість зрозуміти хід та наслідки депортацій українців і поляків у 1944-1946 рр. [35]. У 1997 році відбулася міжнародна наукова конференція «Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років», за результатами якої було опубліковано збірник. У ньому опубліковано змістовні дослідження І. Біласа, І. Ільюшина, Г. Мотики, Ю. Сливки та ін. Автори у своїх статтях довели, що ініціатором примусового переселення було радянське керівництво, водночас показали спроби українсько-польського порозуміння у 1945-1947 рр. [36]. Загалом такі конференції та збірники стали традиційними в новітній українській та польській історіографії.

У архівах України та Польщі міститься чимало унікальної інформації, особливо в архівах спецслужб, яка є дуже важливою для розкриття теми трансферу населення [37, с. 34]. На цю тему є чимало публікацій, при цьому важлива роль належить збірникам архівних документів.

У 1996 р. вийшов перший том, а у 1998 р. другий том видання «Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади». Вони охоплюють період трансферу населення 1944-1946 рр., містять документи зі спогадами очевидців, свідченнями репресій, переселень, процесу радянської Західної України [38; 39].

Змістовні збірки документів видав професор В. Сергійчук: «Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках»; «Український здви́г: Закерзоння»; «Трагедія українців Польщі». Дослідження українського історика у цих працях присвячене вивченню історії польської діаспори в Україні, національно-визвольному рухові за відновлення й утвердження власної держави [20; 22; 40].

У 2000 році вийшов другий том збірника документів «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», присвячений трансферу українців та поляків у 1944-1946 рр. Збірник включає в себе 184 документи і ще 7 документів присвячено переселенню поляків з Сибіру в Україну у 1944 р. У вступній частині збірника проведено огляд публікацій з питання переселень, показано роль спецслужб в їх організації та забезпеченні. Автори вступного слова дійшли висновку, що польськими та українськими дослідниками вже створено солідний історіографічний доробок з переселенської тематики [37, с. 34].

Професор М. А. Якименко видав збірку спогадів лемків, архівних документів, літературних нарисів та поетичних творів про українсько-польський трансфер населення, які були об'єднані у книгу «Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944-1947 рр.» [41].

Оригінальним є збірник документів «Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА (Львів, 2011). Він доносить до читача матеріали українського підпілля, дозволяє зрозуміти перебіг подій у 1942-1947 рр. з іншого ракурсу. Йдеться про українсько-

польські конфлікти, спроби переговорів та налагодження співпраці між українським та польським підпіллям, політичну ситуацію в Західній Україні, на тлі якої розвивалась трагедія поляків і українців. Ці та інші теми висвітлюють унікальні джерела (звіти мережі ОУН та відділів УПА, інструкції та накази, протоколи Служби безпеки ОУН), більшість з яких опубліковано вперше [42; 43].

Польські дослідники не менш активно накопичували й аналізували джерельну базу вивчення т.зв. важкої українсько-польської історії й інтенсивно друкували документи, виявлені у польських та українських архівах. Наприклад, М. Сивіцький у своїй праці «Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich» наголошував, що захисником українського населення була Українська Повстанська Армія. Автор констатує, що організатором трансферу був польський уряд та прокомуністична польська влада [44]. Є. Місило видав 144 документи Війська Польського, УПА, переселенських комісій, показавши процес підготовки та початок переселення (збірка «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946») [10]. Через три роки вийшов другий том цієї збірки уже з 175 документами. Як зазначає Є. Місило у своїй праці, переселення поляків на територію Польщі здійснювалось жорстокими методами, а на кінцевому етапі палахкотіли села, страчувались місцеві жителі солдатами польського війська [11]. Г. Мотика і В. Внук охарактеризували відносини УПА та Армії Крайової і висловили думку, що співпраця між ними відбувалася на локальному рівні, оскільки чимало учасників переговорів з польського боку все ще бажали повернення Львова, а українська сторона жадала отримати Холм або Перемишль [12].

Отже, нині у науковому обігу є чимало змістовних праць і опублікованих документів з проблеми трансферу українського та польського населення у 1944-1946 рр. Думки українських і польських авторів часто різняться, але кожна з них має своє підґрунтя, інколи залежне від національних чи політичних уподобань автора, інколи обмежене колом використаних документів або й заданістю мети чи обраною системою

наукових координат. Цінними і переконливими є ті висновки, що опираються на різнобічні джерела, архіви й дослідження науковців в Україні, Польщі, а також у Росії та інших сусідніх країнах Європи. Істотне поглиблення історіографії проблеми зумовлено змінами у використанні джерел, тому й надалі першочергове значення матиме

відкриття й залучення до наукових досліджень нових документів, особливо з недоступних у минулому архівних фондів. З одного боку, це зближуватиме позиції науковців, сприятиме пізнанню історичних процесів і явищ, з іншого боку, формуватиметься поле для плідних наукових дискусій й поступу історичної науки.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 6, спр. 737, стор. 152-160.
2. Державний архів Львівської області, ф. Р-221, оп. 3с, спр. 4, арк. Ззв.
3. Державний архів Львівської області, ф. Р-221, оп. 3с, спр. 4, арк. Ззв.-4зв.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 11, арк. 51.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 1469, арк. 285-286.
6. Гвозда І. Евакуація-депортація українців в Польщі в 1945-1947 роках // Лемківський календар на 1972 рік. – Торонто : Вид-во ООЛ, 1972. – С. 33-50
7. Лемківщина. Земля – історія – культура. – Т. І. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. – 356 с.
8. Трухан М. Українці Польщі після другої світової війни 1944-1984. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : НТШ, 1988. – 404 с.
9. Пастернак С. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег – Торонто : Б.М.В. 1989. – 466 с.
10. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – Т. 1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa, 1996. – 336 s.
11. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – Т. 2. Dokumenty 1946. – Warszawa, 1999. – 400 s.
12. Grzegorz Motyka, Rafał Wnuk. Pany i rezuny. Wspolpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947. – Warszawa, 1997. – 232 s.
13. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraïskie. 1939-1947. Zarys problematyki. – Kraków, 1998. – 342 s.
14. Kersten K. Migracje powojenne w Polsce. Próba klasyfikacji i ogólna charakterystyka wewnętrznych ruchów migracyjnych ludności / K. Kersten // Polska Ludowa. Т. 2. – Warszawa, 1963. – S. 3-26.
15. Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX w. / K. Kersten // Kwartalnik Historyczny. – 1966. – Nr 1. – S. 3-32.
16. Красовський І., Солинко Д. Хто ми, лемки... – Львів : Ред.-вид. відділ обласного управління по пресі, 1991. – 48 с.
17. Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. – Івано-Франківськ : Івано-Франківська обласна друкарня, 1994. – 120 с.
18. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
19. Буцько О. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – Киев, 1997. – 217 с.
20. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – Київ : Видання Української Видавничої Спільноти, 1999. – 192 с.
21. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К. : Дніпро, 1996. – 496 с.
22. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль : книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.
23. Сергійчук В. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. – К. : Дніпро, 1998. – 546 с.
24. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К. : Знання України, 2007. – 508 с.
25. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. – К., 2009. – 387 с.
26. Цепенда І. Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944-1946 років / Ігор Цепенда // Україна-Європа-Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / ред. кол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвць, М. М. Алексієвць [та ін.]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 5: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч. Ч. 1. – С. 292-296.

27. Пронь Т. М. Евакуація-депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної Угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 94. Вип. 81. Історія. – С. 57-62.
28. Пронь Т. М. Українсько-польський трансфер населення 1944-1946 рр. у контексті актуальності людської цивілізації ХХІ століття // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 104. Вип. 91. Історія. – С. 132-136.
29. Кіцак В. Адаптація українців Закерзоння в Україні: урядові документи і реалії часу // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. – Тернопіль : Лілея, 1998. – Вип. VII. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – С. 137-146.
30. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею у 1944-1947 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. – Вип. IX. – С. 152-157.
31. Кіцак В. Розселення українців Польщі в Тернопільській області та їх соціально-економічна адаптація // Краєзнавство в системі підготовки сучасного вчителя: Матеріали науково-методичної конференції. – Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 2000. – С. 38-42.
32. Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944-1947 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. – Вип. VIII. – С. 144-148.
33. Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944-1947 рр.) // Наукові записки: 36. наук. статей Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. – К. : НПУ, 2000. – Ч. 3. – С. 153-160.
34. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль : Підручники та посібники, 1997. – 216 с.
35. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. Крип'якевича. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944-1951. – 294 с.
36. Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Матеріали між нар. наук. конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 132 с.
37. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 2, Переселення поляків та українців 1944-1946. / Гол. ред. Єнджей Тухольський, Юрій Шаповал. – Варшава-Київ 2000. – 1007 с.
38. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. / Ред. Юрій Сливка. – Т. 1(1939-45 рр.). – Львів, 1996 – 752 с.
39. Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. / Ред. Юрій Сливка. – Т. 2: 1946-1947 рр. – Львів, 1998. – 540 с.
40. Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2004. – 840 с.
41. Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944-1947 рр. / За ред. докт. іст. наук, проф. М. А. Якименка. – Полтава : «Сімон», 2007. – 100 с.
42. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 1: Війна під час війни. 1942-1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.
43. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 2: Війна під час війни. 1942-1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 576 с.
44. Siwicki M. Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich. – Tom trzeci. – Warszawa, 1994. – 439 s.

Рецензенти: Даниленко В. М., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.